

ЛИТЕРАТУРА

1. Агапова А.Ю. Особенности общительности менеджеров и педагогов и их проявления в речевой деятельности: Дисс. ... канд. психол. наук. – М., 2008. – 199 с.
2. Беспалова Т.М. Ответственность старшеклассников и курсантов военного вуза и ее проявления в речевой деятельности: Дисс. ... канд. психол. наук. – М., 2008. – 234 с.
3. Бейлинсон Л.С. Профессиональная речь логопеда: [учебно-методическое пособие] / Л.С. Бейлинсон. – М.: ТЦ Сфера, 2005. – 160 с.
4. Фомина Н.А. Свойства личности и особенности речевой деятельности / Наталья Александровна Фомина. – Рязань: Узорочье, 2002.
5. Чивилева И.В. Личностные характеристики активности и их проявления в речи: Дисс. канд. психол. наук. – Рязань, 2005. – 305 с.

УДК 81'23

ПРОБЛЕМА СПРИЙМАННЯ Й РОЗУМІННЯ ДОШКІЛЬНИКАМИ УСНОГО МОВЛЕННЯ В ПСИХОЛОГІЧНІЙ НАУЦІ: ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ

Наталія Харченко
(*Переяслав-Хмельницький, Україна*)

У статті розглянуто деякі дослідження, присвячені проблемі сприймання й розуміння дошкільниками усного мовлення (зв'язних розгорнутих висловлювань, текстів).

Ключові слова: *сприймання, розуміння, висловлювання, текст, дошкільники.*

В статье рассмотрены некоторые исследования, посвященные проблеме восприятия и понимания дошкольниками устной речи (связных развернутых высказываний, текстов).

Ключевые слова: *восприятие, понимание, высказывание, текст, дошкольники.*

The article deals with some researches on the problem of perception and understanding by preschoolers the oral speech (connected detailed statements, texts).

Key words: *perception, comprehension, utterance, text, preschoolers.*

Постановка проблеми. В основі становлення й розвитку індивідуальної мовленнєво-творчої системи дитини, оволодіння нею рідним мовленням лежать мовленнєві навички та вміння продукувати й розуміти усне мовлення. Відомо, що дошкільники раніше починають розуміти мовлення дорослих, ніж

продукувати його, тому, на думку Л.В. Щерби, “процеси розуміння, інтерпретації знаків мови є не менш активними й не менш важливими в сукупності того явища, яке називаємо “мовою” [Щерба, 1981: 39]. Розуміння відіграє важливу роль у становленні внутрішнього мовлення дошкільників, яке забезпечує функціонування підсвідомості й свідомості, реалізацію як мовленнєвих, так і інших видів діяльності дітей дошкільного віку. Розуміння “є одним із основних регуляторів пізнавальної діяльності, ...виступає як показник засвоєного, дозволяючи судити про рівень оволодіння дітьми знаннями” [Чистякова, 1991]. Проте маємо констатувати, що на сучасному етапі розвитку психолінгвістичної науки проблема розуміння дошкільниками усного мовлення, на відміну від проблеми продукування дітьми мовлення, залишається малодослідженою.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема сприймання й розуміння дошкільниками усного мовлення (зв’язних розгорнутих висловлювань, текстів) знаходиться в “полі зору” наукових інтересів психологів, онтолінгвістів, психолінгвістів. У різні часи предметом досліджень учених були: генезис естетичного сприймання й розуміння дошкільниками творів художньої літератури – *казок* (Д.М. Арановська-Дубовис, 1955; Т.І. Алієва, 1996; О.В. Запорожець, 1948; А.І. Ліпкіна, 1956; О.І. Нікіфорова, 1969; Т.І. Титаренко, 1941; Н.А. Циванюк, 1953, 1974 та ін.), *розповідей* (Л.С. Славіна, 1947; Є.Ф. Лукіна, 1950), *байок* (О.М. Концева, 1941), *метафор* (О.І. Нікіфорова, 1954; К.Є. Хоменко); вікові особливості *розуміння текстів* дітьми дошкільного віку (Н. Болховських, 1995; О.Г. Бієва, 1984; О.М. Шахнарович, 1975, 1979 та ін.); *розуміння дітьми сприйнятої інформації* в контексті основних питань розумового розвитку дошкільників (Є.В. Бодрова, 1981; Н.А. Ваганова, 2006; Л.Л. Гурова, 1986; М.М. Под’яков, 1980 та ін.); *вплив художньої літератури на прояв особистісного смислу* в нарративах дітей дошкільного віку (І. Фрейберга, 2001); *розвиток творчого сприймання літературних творів* дітьми середнього дошкільного віку (Т.І. Алієва, 1991); *роль наочності* (малюнків, картинок, ілюстрацій) у розумінні текстів дітьми раннього та дошкільного віку (Н.А. Ваганова, 2006; Т.О. Кондратович, 1954; А.Д. Малахова, 1981; М.К. Малицька, 1960; Т.О. Репіна, 1959, 1960; О.Ф. Яковлічева, 1953); *залежність переказу тексту від умов його сприймання* в старшому дошкільному віці (Г.Я. Кудріна, 1981); *сприймання й розуміння дітьми віршованого тексту* (Т.О. Круглякова, 2006); *розуміння дошкільниками значення та смислу слів* (К.Т. Патріна, 1955, 1959; А.А. Смага, 1989, 1994; А.Н. Богатирьова, 1967, 1970; О.М. Струніна, 1995; та ін.), *декодування дітьми лексико-граматичних конструкцій* (М. Bowerman, 1974; E. Clark, 1971; Cromer, 1970; C. Fraser, U. Bellugi, B. Brown, 1963; D. Slobin, 1966 та ін.), *сприймання й розуміння дошкільниками окремих висловлювань* (Л.О. Калмикова, 2008; О.М. Шахнарович, 1998 та ін.).

Мета статті – здійснити науково-теоретичний аналіз досліджень, присвячених проблемі сприймання й розуміння дошкільниками усного мовлення (зв’язних розгорнутих висловлювань, текстів).

Виклад основного матеріалу. Активне вивчення проблеми сприймання й розуміння дошкільниками усного мовлення, перебігу та умов його ефективності розпочалося в 40-х рр. ХХ ст. У цей час проводяться експериментальні дослідження під керівництвом відомого вітчизняного вченого – О.В. Запорожця, присвячені вивченню генезису естетичного сприймання й розуміння дітьми творів художньої літератури (Д.М. Арановська-Дубовис, О.М. Концева, Л.С. Славіна, Т.І. Титаренко, О.І. Нікіфорова, К.Є. Хоменко та ін.). Ученими було доведено, що вже діти молодшого дошкільного віку здатні зрозуміти зміст коротких текстів, але в них виникають певні труднощі в процесі їх відтворення (репродукування). В старшому дошкільному віці дошкільникам доступна фабула художніх творів, вони розуміють внутрішній світ героїв, мотиви їх вчинків і поведінки.

Досліджуючи механізми сприймання й розуміння дошкільниками казок, Д.М. Арановська-Дубовис, О.В. Запорожець, О.І. Нікіфорова встановили, що слухання казок, поруч із творчими іграми, відіграють важливу роль у формуванні внутрішньої психічної активності дитини – умінні мисленно діяти в уявних (віртуальних) ситуаціях. Саме ця активність, на думку вчених, є головною умовою розуміння дітьми казок. О.В.Запорожець відзначив, що не дивлячись на яскравість описів і пригод, у які потрапляють герої казок, дошкільників досить рано починає захоплювати внутрішній, смисловий бік художніх текстів, поступово їм відкривається ідейний зміст творів. Глибина розуміння дітьми художніх текстів зростає в процесі того, як ускладнюється діяльність дитини [Запорожець, 1948]. Протягом дошкільного віку, переконаний О.В.Запорожець, дитина проходить довгий шлях у розвитку власного ставлення до художнього твору: від безпосередньої наївної участі в подіях твору до більш складних форм естетичного сприймання. Формування цієї діяльності впливає на психічний розвиток дітей.

Н.А. Циванюк встановила, що діти 3-4 років розуміють основні факти текстів, встановлюють динаміку подій, але тих, які пов'язані з їхнім власним досвідом. Ті елементи розповідей, які незнайомі дітям із власного досвіду, не викликають у них ніяких наочних уявлень [Циванюк, 1974]. Зазначимо, що на таку тенденцію звертають увагу й педагоги, відзначаючи, що літературні факти, які співпадають з життєвими уявленнями дітей, легко й правильно усвідомлюються ними. Факти, які суперечать дитячому досвіду, не співпадають з ним, часто не усвідомлюються дошкільниками [Гурович, Берегова, Логінова, 1992: 8]. Ці спостереження, зазначає Т.О. Круглякова, зберігаються й відносно сприймання незрозумілих дитині окремих слів і конструкцій [Круглякова, 2006: 16].

У дослідженнях Л.С. Славіної встановлено, що розуміння дошкільниками розповіді обумовлене двома факторами: по-перше, рівнем мовленнєвого розвитку дошкільника; по-друге, ступенем знайомства дитини з ситуацією, про яку йдеться в тексті [Славіна, 1947]. На думку вченої, 5-річні діти сприймають літературні твори більш осмислено. Вони можуть встановити причинні зв'язки в тексті, розкрити мотиви вчинків героїв, дати їм оцінку. В дошкільників виникає інтерес до змісту твору, бажання зрозуміти його смисл.

Результати досліджень учених (О.Г. Бієва, О.В. Запорожець, Л.С. Славіна, Г.Я. Кудріна, О.І. Нікіфорова та ін.) засвідчують, що механізми розуміння дошкільниками тексту починають формуватися в дітей у віці 4-5 років. Саме в цей період свого когнітивного розвитку, на думку Н.Болховських, дошкільники починають оволодівати новим рівнем відображення дійсності – рівнем моделей ситуацій. “Коли діти починають оволодівати рівнем ситуацій, найпростіших та найбільш поширених в їх індивідуальному досвіді, – зазначає вчена, – текст, у змісті якого описана ситуація, модель якої вже представлена в системі знань дитини, розуміється нею найбільш успішно” [Болховських, 1995: 18].

Ученими (О.В. Запорожець, Г.Я. Кудріна, О.І. Нікіфорова, Л.С. Славіна, С.Л. Рубінштейн, К.Є. Хоменко та ін.) було з’ясовано, що глибина, адекватність і результат розуміння усного повідомлення значною мірою залежать від мотивації мовленнєвої діяльності дитини. Мотивація, створення відповідної установки призводять до розуміння тих моментів, які раніше були недоступними для дитини.

І. Фрейберга виокремила ознаки сформованого особистісного смислу в наративах дошкільників у процесі ознайомлення їх із творами художньої літератури, серед них такі: емоційна участь в обговоренні; вираження власного ставлення до зображуваного в літературному творі; оцінка вчинків, поведінки героїв, їх мотивація; характеристика образів, явищ, процесів; доповнення змісту літературного твору образами з власного досвіду; зміна або доповнення сюжету під час репродукування художнього твору; відворення художнього твору від 1-ї особи [Фрейберга, 2011].

Так, А.Д. Малахова встановила, що високий рівень розуміння дітьми усного мовлення обумовлений тісною взаємодією двох основних кодів мислення – образного й вербального, їх взаємними переходами, взаємопідтримкою в процесах мислення, в результаті чого суб’єкт може доповнити інформацію, якої недостає [Малахова, 1981: 73].

А.Ф. Яковлічева, досліджуючи значення взаємозв’язку тексту й малюнка для розуміння дошкільниками дитячої книги встановила, що особливістю їх сприймання є злитність і нероздільність. Оскільки текст є основною формою викладу змісту книги, яка конкретизується й доповнюється ілюстраціями, то розуміння дітьми книги забезпечується правильним співвідношенням словесної презентації й наочного зображення.

Знайомлячись з новою інформацією, зазначає Н.А. Ваганова, старші дошкільники фактично мислять у межах візуального впізнавання, більш-менш свідомо орієнтуючись на ті “робочі еталони”, які дозволяють впізнавати конкретні елементи й добудовувати структурно-функціональні складові для знаходження об’єкта розуміння, його інтерпретації. Суб’єктивні орієнтири виникають у дітей або безпосередньо з нової інформації, або з попереднього досвіду, наявних знань.

Знайомлячись з новою інформацією старші дошкільники, фактично, думають у межах візуального пізнавання, більш-менш свідомо орієнтуючись на ті “робочі еталони”, які дозволяють узнавати конкретні елементи й добудовувати структурно-функціональні складові для знаходження об’єкта

розуміння, його інтерпретації, яка може бути основою суб'єктивного сприймання. Суб'єктивні орієнтири в дітей при ознайомленні з новою інформацією виникають або безпосередньо з нової інформації, або з попереднього досвіду, з наявних конкретних знань.

Т.О. Круглякова, досліджуючи модифікації віршованого тексту в мовленнєвій діяльності дошкільників, установила, що для адекватного розуміння дітьми текстів необхідно, по-перше, співпадіння тезауруса письменника й слухача (якщо дитина незнайома зі словами, вживаними в тексті, вона не зможе правильно зрозуміти його); по-друге, володіння дитиною певним рівнем знань про представлену в творі позатекстову реальність; по-третє, наявність подібних механізмів сприймання й породження мовлення, існування єдиного механізму еквівалентних замінів [Круглякова, 2006: 63].

Ученою встановлено й класифіковано перешкоди, що виникають на шляху адекватного сприймання й дослівного репродукування віршованих текстів, серед них, зокрема, такі: 1) перешкоди, створені автором (мовні особливості текстів, складні для сприймання, – наявність невідомих реципієнту мовних засобів й незвичне використання відомих); 2) перешкоди, викликані індивідуальними особливостями мовця, а також обумовлені обстановкою, в якій відбувається аудіювання (артикуляційні дані, темп вимовлення тощо); 3) ускладнення, викликані індивідуальними особливостями слухача (вік, рівень мовного й когнітивного розвитку, установка) [Там само: 99]. Вважаємо, що знання педагогами цих факторів надзвичайно важливі в роботі щодо формування в дошкільників навичок і вмінь розуміння усного мовлення, зокрема, в підборі “правильного” мовного матеріалу, його презентації дітям.

Слід зазначити, що висловлені міркування, пов'язані з вивченням особливостей сприймання й розуміння дошкільниками усного мовлення, носять психологічний та онтолінгвістичний характер. На сучасному етапі розвитку психологічної науки активно піднімається питання стосовно необхідності психолінгвістичного підходу до вивчення закономірностей розвитку розуміння, а також механізмів, які лежать в основі діяльності смислового сприймання усних розгорнутих висловлювань і текстів дітьми дошкільного віку (Л.В. Засекіна, Л.О. Калмикова, Т.М. Ушакова та ін.).

Проблему розуміння дошкільниками тексту як смислового цілого з позиції психолінгвістики досліджувала О.Г. Бієва [Бієва, 1984]. Предметом її наукових розвідок стало вивчення онтогенезу розуміння дітьми 3-7 років змісту тексту в загальному контексті мовного й когнітивного розвитку. Ученою доведено, що розуміння тексту в онтогенезі виступає як особливий вид мовленнєво-мисленнєвої діяльності, яка управляється особливими механізмами – обробкою мовленнєвої інформації за принципом денотації, а також процесами “впливу й поєднання смислів” (за Л.С. Виготським), що дозволяє здійснювати перехід від мовної форми тексту до динамічної його моделі, що відображає фрагмент предметної діяльності.

О.Г. Бієва встановила, що розуміння текстів дітьми 3-4 років залишається на фрагментарному рівні. Процес смислового сприймання тексту обмежується лише ідентифікацією окремих денотатів, відношення між якими практично не

встановлюються. У цьому віці починається активне формування механізмів смислового сприймання мовленнєвих повідомлень і створюються передумови для їх розвитку й функціонування [Бієва, 1984: 108-109].

Характерним для дітей 4-5-річного віку є те, що в процесі відтворення змістовної структури тексту вони більш диференційовано ототожнюють описані в тексті предмети порівняно з молодшими дошкільниками. Вчена пояснює це тим, що в цьому віці починають функціонувати механізми формування цілісного образу смислового змісту тексту. Текст починає сприйматися не як сукупність окремих висловлювань, а як змістовна єдність [Бієва, 1984: 125].

У 5-6-річному віці відбувається формування суб'єктивного образу змісту тексту, структура якого близька до об'єктивної, закладеної в авторському тексті. Сприймання дітьми тексту, відзначає О.Г. Бієва, ще тісно пов'язане з ігровою діяльністю [Там само: 138].

Дошкільники 6-7-річного віку сприймають текст як смислову й змістову єдність. Суб'єктивна модель змісту тексту наближається до об'єктивної, їх розходження в окремих дітей носять одиничний та індивідуальний характер [Там само: 139].

У своєму дослідженні О.Г. Бієва встановила фактори, що впливають на результат розуміння дошкільниками тексту, серед них: 1) об'єктивні, які відносяться до сприйнятого вербального матеріалу (структурна складність змісту тексту; тип тексту залежно від типу домінуючих у його змісті предметних відношень; рівень узагальнення текстової дійсності); 2) суб'єктивні фактори, що характеризують рівень мовного й когнітивного розвитку дитини, показниками яких є індивідуальна система знань дитини [Бієва, 1984: 160-161].

Експериментальні дані, отримані О.Г. Бієвою, дозволили їй зробити висновок про те, що в основі оволодіння розумінням тексту в онтогенезі лежить розвиток предметно-практичної й комунікативно-мовленнєвої діяльності дитини, що дозволяє знаходити відповідності між явищами предметного світу й мовною дійсністю.

За даними досліджень Л.О. Калмикової, в процесі сприймання окремого висловлювання в дошкільників переважають семантичні операції. За інформацією, що сприймається, дитина бачить і відтворює реальну ситуацію, відображену в мовних одиницях. Дошкільник сприймає й розуміє не повідомлення в його мовному формально-граматичному оформленні, а бачить через нього світ речей, явищ, дій, ознак, ситуацій дійсності. І в цьому йому допомагає смисл, виокремлений і відтворений ним із сприйнятого висловлювання. Разом з тим, зазначає вчена, смисл окремих фраз у висловлюванні, які мають глибокий підтекст, діти дошкільного віку не розуміють, вони сприймають його безпосередньо в прямому значенні. Специфіка сприймання дітьми усних повідомлень, зазначає Л.О. Калмикова, полягає в тому, що діти-слухачі ніколи не намагаються зрозуміти окремі слова або ізольовані фрази, які відіграють роль допоміжних операцій. Вони намагаються розшифрувати значення повідомлення [Калмикова, 2008: 238-243].

Висновки. Проведені психологічні, онтолінгвістичні та психолінгвістичні дослідження засвідчили достатньо “широкі” потенційні можливості дітей дошкільного віку в розуміння усних розгорнутих висловлювань і художніх текстів. Проте психолінгвістичні закономірності й механізми розвитку діяльності розуміння дітьми усного мовлення залишаються недостатньо вивченими.

Перспективи подальших досліджень вбачаємо в розробці критеріїв та показників рівнів розуміння дошкільниками усного мовлення, а також виокремленні навичок і вмінь розуміння дітьми розгорнутих висловлювань і текстів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Биева Е.Г. Факторы, влияющие на понимание текстов (на материале детской речи) : дис. ... канд. филол. наук : 10.02.19 / Е.Г. Биева. – М., 1984. – 186 с.
2. Запорожец А.В. Психология восприятия сказки ребёнком-дошкольником / А.В. Запорожец // Дошкольное воспитание. – 1948. – № 9. – С. 34-41.
3. Калмикова Л.О. Психология формирования мовленнєвої діяльності дітей дошкільного віку : [монографія] / Лариса Олександрівна Калмикова. – К.: Фенікс, 2008. – 497 с.
4. Никифорова О.И. Психологические вопросы восприятия художественной литературы : Автореф. дис. ... докт. психол. наук: 19.00.07 / О.И. Никифорова. – М., 1969. – 28 с.
5. Славина Л.С. Понимание устного рассказа детьми раннего возраста / Л.С. Славина // Изв. АПН РСФСР. – № 7. – С. 41-79.
6. Фрейберга И. Некоторые проявления личностного смысла: о литературной работе в нарративах детей старшего дошкольного возраста / И. Фрейберга // Онтолингвистика – наука XXI века: Материалы международной конференции [“Онтолингвистика – наука XXI века” (4-6 мая 2011 г., Санкт-Петербург)]. – СПб.: Златоуст, 2011. – С. 355-359.
7. Арановская Д.М. Зависимость понимания ребёнком сказки от её композиции: Автореф. дисс. ...канд. психол. наук / Д.М. Арановская. – М., 1944.
8. Циванюк Н.А. Особенности понимания сказки у детей от 3 до 5 лет: Автореф. дис. на соиск. ученой степени канд. пед. наук / Н.А. Циванюк; Моск. гос. пед. ин-т. – М., 1953.
9. Яковличева А.Ф. Значение текста и рисунка, их взаимоотношений для понимания ребёнком дошкольного возраста детской книги: Автореф. дисс. ...канд. пед. наук: 13.00.00 – педагогические науки / А.Ф. Яковличева. – М., 1953. – 17 с.
10. Болховских Н. Возрастные особенности понимания текстов детьми-дошкольниками / Н. Болховских // Усвоение ребенком родного (русского) языка : Межвузов. сб. работ молодых авторов / Ред. кол.: С.Н. Цейтлин (отв. ред) и др.; Рос. гос. пед. ун-т им. А.И. Герцена. Постоянно дейст. семинар по дет. речи. – СПб., 1995. – С. 16-20.
11. Круглякова Т.А. Модификация стихотворного текста в речевой деятельности ребёнка: Дис... канд. филол. наук: 10.02.19 – теория языка. – СПб., 2006.